

Anna JAKUBOWICZ-BRYX

ORCID: 0000-0001-6810-1631

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

w Bydgoszczy

Poczucie bezpieczeństwa dziecka w środowisku szkolnym

Abstract: Children's Sense of Safety in the School Environment

Comfort in the school environment requires that the most imperative needs of children are satisfied in order to enable children to function properly. Pupils are eager to take up new challenges and improve their abilities. The sense of safety is one of the imperative needs which should be satisfied. When observing school conditions, the teaching staff and pupils' behaviour, it can be noted that sometimes the desired objectives cannot be achieved. For years there have been cases of aggressive behaviour which have sometimes been ignored by the social group. Hence, the initiative to carry out a study relating to ensuring safety in the school environment, the results thereof have been presented in the article.

Keywords: sense of safety, early education, aggression, school environment

Słowa kluczowe: poczucie bezpieczeństwa, wczesna edukacja, agresja, środowisko szkolne

Zagrożenia dla bezpieczeństwa w środowisku szkolnym

Szkoła powoduje duży zamęt w dziecięcym bycie. Młody człowiek musi zmagać się z nowymi wyzwaniami, które napotyka na swojej drodze. Z pewnością wymagają one od niego sporej elastyczności oraz odwagi. Trudności w relacjach koleżeńskich czy niepowodzenia mogą być przyczynami nasilających się problemów. Niewłaściwe podejście ze strony nauczyciela oraz błędy organizacyjne mogą pogłębiać niewłaściwe stosunki będące oczywistym zagrożeniem dla bezpieczeństwa w środowisku szkolnym.

Przyczyny agresywnych zachowań dzieci i młodzieży obejmują zarówno te czynniki, które określone są mianem wrodzonych, osobowościowych, jak i te, które tkwią w rodzinie, w szkole, w grupie rówieśniczej, w środowisku lokalnym czy w środkach masowego przekazu. Rozpoznawanie czynników wpływa-

jących na destrukcyjne, agresywne czyny dzieci jest pierwszym etapem na drodze do podjęcia działań wychowawczych, a także profilaktycznych.

Dzieci uczą się zachowań agresywnych, oglądając programy telewizyjne ukazujące przemoc i agresję. Wiele gier komputerowych znieczula wrażliwość. Negatywny wpływ oglądania scen przemocy na kształtujący się u dzieci obraz świata i ludzi jest tym większy, im dziecko jest młodsze, mniej krytyczne, ma mniejszy dostęp do innych źródeł wiedzy i innych wzorów wartości. Im młodszy widz, tym szybciej dochodzi do przekonania, że typowym wymiarem wartości świata i zachowania się ludzi wobec siebie jest agresja.

Internet jest bardzo wymagającym środowiskiem zarówno ze względu na różnorodność i wielość przekazywanych treści, jak i nieustanne zmiany. Edukacja na rzecz bezpieczeństwa dzieci i młodzieży w internecie oraz gotowość do radzenia sobie z codziennymi problemami funkcjonowania w sieci wymaga od nauczycieli stałego rozwoju i uaktualniania wiedzy. To również kwestia zadbania o rozwiązania organizacyjne na poziomie szkoły, które — ze względu na zmienność w sieci — trzeba systematycznie aktualizować. Ich podstawą powinny być jednak opracowane i wdrożone przez szkołę standardy bezpieczeństwa, pozwalające na szybkie i skuteczne reagowanie w sytuacjach konfrontacji z sieciowym zagrożeniem. W szkole powinny powstać procedury reagowania na takie sytuacje, konieczne jest też podejmowanie interwencji w każdym przypadku zagrożenia bezpieczeństwa dziecka wynikającego z korzystania z mediów elektronicznych.

Motywow agresywnego zachowania u dzieci w wieku wczesnoszkolnym należy doszukiwać się w kilku zasadniczych źródłach. Najważniejszym środowiskiem dla dziecka — obok szkoły — jest grupa pierwotna, czyli rodzina, w której dochodzi do socjalizacji, przekazywania określonych wartości, wyznaczanych norm czy sposobów budowania relacji. Każde odstępianie od przyjętych społecznie standardów wychowania, zaczynając od wywierania nadmiernej presji na dziecku, a kończąc na patologicznych zaniedbaniach, znajduje odzwierciedlenie w zachowaniu dziecka, a następnie ucznia.

Jakość funkcjonowania uczniów w środowisku szkolnym zależy od wspierania ich rozwoju lub od blokowania ich rozwojowych potencjałów. Jednym z warunków zapewnienia poczucia bezpieczeństwa w szkole jest świadomość jednoznacznej przynależności do określonego środowiska i własnego w nim miejsca. Bezpieczeństwo zależy także od poczucia zdrowej więzi z grupą, adekwatnej samooceny oraz zdolności do stanowczej odmowy w sytuacji presji ze strony innych ludzi (Klus-Stańska, Nowicka, 1999, s. 43).

Szkoła jest miejscem kształtowania postaw, nawyków oraz stylu życia młodych ludzi. Spędzają oni w niej dużo czasu, dlatego ważne jest, aby było to otoczenie przyjazne, bezpieczne i zdrowe.

Emocjonalne relacje z rodzicami, a przede wszystkim odpowiednie relacje z matką, stanowią najważniejszy aspekt rozwoju dziecka. Patologie w rodzi-

nach, permanentne ubóstwo, silne rozchwianie emocjonalne rodziców mogą spowodować spadek gotowości do wychowania oraz brak konsekwencji wychowawczych, przenoszące się na obniżony poziom bezpieczeństwa dziecka. Poczucie lęku czy niestabilne relacje z rodzicami wpływają na powstawanie zachowań agresywnych, a te — przenoszone na teren szkoły i do relacji rówieśniczych — stopniowo się utrwalają (Danilewska, 2002).

Uczenie się zachowań społecznych opiera się na obserwacji i powielaniu obserwowanych zachowań. Czynnikiem wzmacniającym ten proces jest przede wszystkim obdarzenie zaufaniem rodzica, który w okresie dzieciństwa jest dla młodego człowieka autorytetem. Nieumiejętność rozwiązywania konfliktów między dzieckiem a rodzicami, kary cielesne czy nawet maltretowanie pozostawiają ślad w psychice, utrwalając negatywne wzorce zachowań. Takie modelowanie agresji przekłada się na aktywność poza domem oraz relacje koleżeńskie.

Nieumiejętność samodzielnego podejmowania decyzji powoduje obniżoną samoocenę dziecka, kształtuje postawę nadmiernej uległości. Odpowiedzią dziecka stanie się bunt oraz agresywne zachowanie wobec kolegów i koleżanek, mające rozładować rodzicielską presję (Pufal-Struzik, 2007a, s. 41).

Emocjonalne uzależnienie od rodziców blokuje prawidłowy rozwój dziecka. Skutkiem bywa obniżona odporność na stres, życiowe niepowodzenia odreagowane przez agresję czy brak zdolności do nawiązywania kontaktów przez dziecko (Pufal-Struzik, 2007, s. 42).

Skutki przemocy fizycznej bądź psychicznej mogą być groźne, gdy nie występuje reakcja otoczenia, przerywająca „zakłęty krąg” (Kmieciak-Baran, 2006, s. 1–3).

Innym źródłem braku poczucia bezpieczeństwa w środowisku szkolnym są problemy wychowawcze w placówkach. To przede wszystkim nieumiejętność przekazywania wiedzy sensownej i użytecznej w odczuciu podopiecznego. Nauczyciele nie pomagają uczniom w rozwijaniu samodzielnego myślenia. Czasami nie potrafią pokazać dziecku, że jest akceptowane takim, jakie jest. Rywalizacja w szkołach ogranicza liczbę uczniów bardzo zdolnych. Uważa się jednak, że jednym z najważniejszych aspektów generujących strach jest stosowanie kar. Bardzo często wiąże się ono z przymusem (Edwards, 2006, s. 37). Wielu badaczy twierdzi, iż kary nie są skuteczne jako metoda wywołująca opór bądź agresję, rozładowywaną przez dzieci na rówieśnikach (tamże). Drastyczne metody kontrolowania uczniów prowadzą do alienacji dzieci, zmniejszając ich zdolność do stawiania czoła trudnościom (s. 382). W odczuciu uczniów słabych szkoła staje się nieprzyjazna i wywołuje strach. Zamykanie się w sobie, a nawet odpowiadanie atakiem, oznacza rezygnację dziecka z dobrego samopoczucia (tamże). „Niepowodzenie w psychologii społecznej zwane jest kreowaniem usprawiedliwień dla możliwej porażki” (Aronson in., 2006, s. 147).

Jedną z najważniejszych funkcji, jaką spełnia nauczyciel, jest zapewnienie dziecku odpowiedniej opieki. Powinien on — obok rodziców — być autorytetem w życiu młodego człowieka. Niestety, pedagodzy często popełniają karygodne błędy oraz przekazują niewłaściwe wartości. Na podstawie literatury można wskazać kilka przykładowych typów nauczycieli, które zdecydowanie nie powinny się pojawiać we współczesnej szkole. Pierwszym typem jest „hipermotoryczny nauczyciel”, przejawiający nadmierną aktywność i niepokój. Często uczniowie mówią o takim nauczycielu, że jest chaotyczny i niezadowolony. Drugim typem jest „załęczniony i niepewny nauczyciel”, który swoją postawą przenosi na uczniów własne niepewności i lęki. Wprowadza do atmosfery klasy strach, a jego wygórowane oczekiwania rodzą negatywne konsekwencje. „Nauczyciel wewnętrznie nieprzytomny” nie działa z kolei motywująco na dzieci, nie angażuje się w pracę z nimi. Najczęściej spotykanym typem we współczesnej szkole jest natomiast „nauczyciel nieprzygotowany”, który nie jest w stanie osiągnąć pożądaných wyników na polu dydaktyczno-wychowawczym. Próbuując nadrobić zaległości dydaktyczne, nie dostrzega problemów emocjonalnych uczniów czy konfliktów grupowych (Petlák, 2007, s. 40–41).

Nauczyciel realizujący program nauczania, który potrafi w dodatku zapanować nad klasą, to jednak nie wszystko. Na pracę podopiecznych i jej rezultaty ma wpływ wiele niedocenianych czynników. Warto tutaj zwrócić uwagę na problemy ucznia, z którymi zmagają się on w środowisku szkolnym, takie jak: brak porozumienia w kontaktach z rówieśnikami, niemożność porozmawiania na tematy podstawowe, niesatysfakcjonujące wyniki w nauce, złe samopoczucie w grupie szkolnej, obniżona samoocena, a nawet myśli samobójcze.

Podsumowując rozważania, trzeba wspomnieć, że zagrożeniem dla bezpieczeństwa ucznia są też: brak znajomości przepisów prawnych przez nauczycieli, słaby kontakt ze współpracownikami szkoły, niechęć do doskonalenia zawodowego.

Szkoła powinna być miejscem, w którym uczniowie będą czuli się bezpiecznie, z chęcią będą zdobywać wiedzę oraz stosować ją w praktyce; nie można także zapomnieć o ich sferze emocjonalnej. Prawidłowo kierowany rozwój młodego człowieka zaowocuje w przyszłości pozytywnymi relacjami społecznymi, ale przede wszystkim dobrymi wspomnieniami z pierwszych kroków szkolnej wędrówki.

Założenia badań własnych

Zapewnienie poczucia bezpieczeństwa jest niczym innym jak zaoferowaniem odpowiednich warunków, w których dziecko będzie czuło się dobrze oraz prawidłowo funkcjonowało. Stan określany „bezpieczeństwem” stwarza poczucie pewności i szansę na doskonalenie. Poczucie bezpieczeństwa określa się jako:

[...] brak zagrożenia i ochronę przed niebezpieczeństwami; stan, w którym kontroluje się zagrożenia i uwarunkowania prowadzące do szkód fizycznych, psychicznych i materialnych w celu zachowania zdrowia i dobrego samopoczucia jednostek społeczności. Jest ono koniecznym warunkiem w codziennym życiu, potrzebnym jednostkom i społecznościom do realizowania swoich zamierzeń i inspiracji (Seredyńska, 2008, s. 415).

Niektóre dzieci jednak częściej niż inne przejawiają zachowania agresywne. Mechanizmów oraz przyczyn powstawania tego zjawiska jest bardzo wiele (Czermierowska, 2006, s. 4–5).

Poczucie bezpieczeństwa jest jedną z najważniejszych potrzeb dziecka. Obserwując warunki szkolne, grono pedagogiczne oraz postępowanie uczniów, można zauważyć, że niekiedy nie udaje się osiągnąć zamierzonych celów. Od lat zdarzają się sytuacje, w których widoczne stają się zachowania agresywne, niekiedy lekceważone przez grupę społeczną. Stąd też inicjatywa przeprowadzenia badań odnoszących się do zapewnienia bezpieczeństwa w środowisku szkolnym.

Ankieta objęto trzecioklasistów; w badaniu uczestniczyło 132 uczniów z kilku bydgoskich szkół podstawowych. Badania miały odpowiedzieć na pytanie, jak kształtują się opinie uczniów na temat ich poczucia bezpieczeństwa w szkole, a w szczególności:

1. Jak często uczniowie stają się świadkami przemocy wobec rówieśników?
2. Kto wzbudza największy strach wśród uczniów?
3. W jakich miejscach uczniowie odczuwają strach?
4. Kogo uczniowie informują, jeśli byli świadkami lub ofiarami agresji?

Dzieci o poczuciu bezpieczeństwa w środowisku szkolnym

Potrzeba bezpieczeństwa jest najważniejszą, podstawową potrzebą każdego człowieka, warunkiem zdrowia, uczenia się, rozwoju, dobrego funkcjonowania i osiągnięcia sukcesów w życiu. Dziecko już na początku swojej kariery szkolnej musi mieć zapewnione podstawowe potrzeby, by móc z chęcią podchodzić do powierzonych mu obowiązków. Z pewnością uczeń, wchodząc w nowe środowisko, może czuć się zagubiony i bezradny. Jeśli jednak potrafimy zapewnić mu poczucie bezpieczeństwa, to z pewnością odnajdzie się wśród rówieśników. Dobre samopoczucie w środowisku szkolnym oznacza zapewnienie nadrzędnych potrzeb dziecka, dzięki którym jest ono w stanie prawidłowo funkcjonować. Uczeń z chęcią podejmuje nowe wyzwania i rozwija swoje możliwości.

Zapewnienie dziecku poczucia bezpieczeństwa jest szczególnie ważne na etapie edukacji wczesnoszkolnej, gdyż jego brak może wpływać negatywnie na jego prawidłowy rozwój na dalszych etapach. Na początek zapytano uczniów o ich samopoczucie oraz znajomość kodeksu ucznia. Wyniki zawiera tabela 1.

Tabela 1. Samopoczucie szkolne uczniów

Opinie dzieci na temat:	Zdecydowanie tak [%]	Raczej tak [%]	Nie [%]
Czy czujesz się bezpieczny w szkole?	81,1	18,9	0
Dobre samopoczucie w szkole	93,2	6,8	0
Dobre samopoczucie w klasie	81,1	18,9	0
Znajomość kodeksu ucznia	50	50	0

Większość uczniów twierdzi, że czuje się bezpiecznie w szkole i ma dobre samopoczucie zarówno w szkole, jak i w klasie. Powyżej 80% ankietowanych udzieliło odpowiedzi „zdecydowanie tak”. W realiach szkolnych otrzymany wynik należy uznać za bardzo dobry. Uczniowie, którzy udzielili pozytywnej odpowiedzi, motywowali ją następująco: „miła atmosfera”, „super koledzy i koleżanki”, „nauczyciele zawsze służą pomocą”, „można porozmawiać z koleżankami i kolegami na przerwach”. Podkreślano kontakty rówieśnicze oraz satysfakcjonujące relacje z nauczycielami. Dzieci, które udzieliły odpowiedzi negatywnej, argumentowały ją tak: „są osoby, które ciągle dokuczają”, „uczniowie z klas starszych zastraszają”. Większość użytych w argumentacji stwierdzeń sytuowała ankietowanych w roli obserwatorów niepożądanych zjawisk, zdecydowana mniejszość — w roli agresora.

Badani, którzy udzielili pozytywnej odpowiedzi na pytanie o samopoczucie, argumentowali ją tak: „koleżanki i koledzy lubią mnie”, „lubię spędzać czas na przerwach z koleżankami”, „lubię się uczyć”, „lubię chodzić do szkoły, bo zawsze się tu coś dzieje”. Uczniowie stwierdzali: „mogę spędzić czas z rówieśnikami”, „czuję pozytywną atmosferę” oraz „mam zapewnioną potrzebę bezpieczeństwa”. Dobre samopoczucie w klasie uczniowie argumentują z kolei tym, że mogą liczyć na pomoc koleżanki bądź kolegi w razie trudności oraz chętnie spędzają wolny czas z rówieśnikami.

Atmosfera w klasie szkolnej odgrywa istotną rolę w nawiązywaniu pozytywnych relacji między rówieśnikami. Szczególnie ważny jest język, jakim się porozumiewają we własnym gronie i szacunek, z jakim odnoszą się do siebie.

Kodeks ucznia zawiera jego prawa i obowiązki. Pomaga określić normy obowiązujące podczas edukacji, co wpływa na kształcenie oraz wychowanie ucznia. Zapoznając wychowanków z kodeksem oraz przestrzegając go rygorystycznie, z pewnością łatwiej jest nam panować nad dyscypliną w środowisku szkolnym. Dziecko, rozpoczynając naukę, wkracza do nowego środowiska. Staje się członkiem społeczności szkolnej, w której działa ustalony system norm regulujących postępowanie uczniów oraz stawiających przed nimi liczne wymagania i zadania. Połowa uczniów na pytanie o znajomość kodeksu ucznia udzieliła odpowie-

dzi: „zdecydowanie tak”, a druga pod względem liczebności grupa odpowiedziała: „raczej tak”. Wynika to z przeświadczenia o konsekwencjach łamania przyjętych zasad. Do tej pozytywnej zmiany mogły przyczynić się przede wszystkim ministerialne postępowania, w których podkreślane są prawa człowieka, jego wartość i obowiązki, zawarte w regulaminie szkolnym.

Dzisiaj największym problemem w szkołach jest przemoc, której dopuszczają się starsi uczniowie wobec młodszych kolegów. Wobec tych, którzy nie chcą się podporządkować starszym i silniejszym, stosuje się najróżniejsze kary. Szczególnie niebezpieczne i upokarzające jest zjawisko przypominające wojskową falę. Tak zwane otrzęsiny przybierają niekiedy dość drastyczne formy, dochodzi do ciężkich pobić, wymuszania haraczu, prób uczynienia z pierwszaków służących i chłopców na posyłki, zabierania młodszemu kieszonkowego, zmuszania do przynoszenia z domów cenniejszych przedmiotów itp. Często poszkodowani ze strachu nie zgłaszają tego wychowawcom i dyrekcji. Dochodzi nawet do desperackich aktów porzucania nauki przez prześladowanych, zmiany szkół, a nawet prób samobójczych. Skuteczne zapobieganie niekorzystnym działaniom wymaga wypracowania na terenie szkoły systemowego podejścia, a do tego potrzeba czasu i podjęcia wielu kroków. Oznacza to, że działania będą miały charakter ciągły, systematyczny oraz będą dotyczyły całej społeczności szkolnej — nauczycieli, rodziców i uczniów. Każda z tych grup powinna być objęta edukacją na temat agresji i przemocy, a ci, którzy potrzebują pomocy, powinni ją otrzymać.

Zapytano zatem uczniów, czy byli obiektem określonych zachowań agresywnych na terenie szkoły. Odpowiedzi prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Ofiary agresywnych sytuacji na terenie szkoły

Sytuacje agresywne	Ilość	[%]
Przezywanie i obrażanie	91	68,9
Odrzucanie	25	18,9
Wymuszanie	0	0
Zastraszanie	4	3,1
Bicie	12	9,1
Kradzież	0	0
Zmuszanie do czegoś	0	0
RAZEM	132	100

Podczas badania większość uczniów stwierdziła, iż była przezywana bądź obrażana przez koleżankę czy kolegę (68,9%). Kolejnym aktem przemocy było odrzucanie i zastraszanie (18,9%). Odpowiedzi uczniów potwierdzają obserwacje

grona pedagogicznego oraz pracowników szkoły, którzy czuwają nad bezpieczeństwem dzieci. Uczniowie wskazali również, iż w ich szkołach zdarzają się takie sytuacje, jak bicie koleżanki lub kolegi (9,1%).

Dzieci często nie zdają sobie sprawy z niebezpieczeństw, na jakie są narażone w swoim najbliższym otoczeniu. Dlatego też nieświadomie uczestniczą w zdarzeniach, których następstwem są wypadki. Zdarzenia krytyczne mają niekiedy miejsce w salach gimnastycznych, na korytarzach, schodach, boiskach, placach gier i zabaw. Najczęściej jednak wśród czynników stwarzających sytuacje zagrożenia dominują niefrasobliwe zachowania uczniów — lekceważenie zasad bezpieczeństwa, brak wyobraźni, niedbalstwo. Dlatego też kształtowanie wśród dzieci od najmłodszych lat odpowiednich postaw, rozwijanie wiedzy na temat bezpiecznych zachowań jest jednym z najskuteczniejszych sposobów zapobiegania wypadkom. Jest to zadanie zarówno dla rodziców, odpowiedzialnych za życie i zdrowie dzieci, dla szkoły, w której uczniowie spędzają wiele godzin na zajęciach lekcyjnych i pozalekcyjnych, jak i dla wszystkich zainteresowanych ochroną zdrowia i życia człowieka.

Kierowanie obraźliwych słów pod adresem drugiej osoby jest zachowaniem, które świadczy o niskiej kulturze osobistej. Również przekazywanie nieprawdziwych faktów wpływa na relacje między dziećmi. Sytuacje takie w opiniach uczniów prezentuje tabela 3.

Tabela 3. Bycie uczestnikiem negatywnych zachowań w deklaracjach badanych uczniów

Negatywne zachowania	Nigdy [%]	Czasem [%]	Często [%]
Obrażanie i wymyślanie	18,9	12,2	68,9
Umysłne potrącanie lub przewracanie	81,1	0	18,9
Bicie się z kolegami lub koleżankami	25	62,1	12,9
Zaczepianie i bicie nieznamym osoby bez powodu	93,7	6,3	0
Odrącanie, izolowanie innych uczniów	81,1	18,9	0
Zmuszanie kogoś do robienia rzeczy, na które nie ma ochoty	93,7	6,3	0
Niszczanie rzeczy należących do innych	80,3	19,7	0
Zabieranie komuś przedmiotów lub pieniędzy przy użyciu siły lub pod groźbą jej użycia	97	3	0

Agresja słowna przybiera w praktyce formę wypowiedzi napastliwych, szkodziących i poniżających inne osoby. Skierowana jest do obiektu agresji i występuje najczęściej w jego obecności. Często mamy do czynienia z różnymi negatywnymi zachowaniami, stykamy się z nimi bowiem w życiu codziennym. Począwszy od złośliwości, kpín i poniżania, a skończywszy na pobiciu czy zabójstwie. Tak szeroko potraktowany problem może uświadomić niektórym, że

agresja wśród dzieci i młodzieży jest zjawiskiem narastającym, procesem, który zaczyna się od dokuczania i szkodenia dobremu samopoczuciu innych, a kończy na ciężkich przestępstwach.

Agresja to zachowanie zmierzające do wyładowania negatywnych emocji, takich jak niezadowolenie czy gniew, na osobach lub przedmiotach. Przemoc i agresja przeniknęły do codziennego życia. Pojawiają się w środowisku rodzinnym, w szkole i na ulicy. Przemoc towarzyszyła człowiekowi zawsze i przybierała różne formy. Różnie też jest rozumiana. Powszechnie uważa się, że jest to każdy akt godzący w osobistą wolność jednostki, zmuszanie jej do zachowań wbrew własnej woli, ograniczanie jej rozwoju, doprowadzanie do szkód psychofizycznych. W tym ujęciu aktami przemocy są nie tylko przejawy przestępczości, nietolerancji czy fizycznej agresji, ale i nadużycia, narzucanie władzy, norm, wzorów postępowania, stosowanie presji, przemocy psychicznej (groźby, poniżanie, ośmieszanie, doprowadzanie do napięć i stresów, rozkazywanie, wysuwaniu żądań). Nauczyciel może dawać uczniowi wskazówki dotyczące reagowania na zaczepki innych uczniów. Czasami ofiara nie uświadamia sobie, że mówi cicho. Nie wie, co może odpowiedzieć na żarty skierowane pod jej adresem. Nauczyciel pokazuje różne możliwości zachowania w takiej sytuacji, wykorzystując scenki, może je również przećwiczyć z dzieckiem.

Aż 68,9% uczniów uważa, że obrażanie i wymyślanie występuje w środowisku szkolnym często. Świadczyć to może o negatywnym podejściu do kolegów bądź koleżanek, a niekiedy nawet zazdrości. Tylko 19% dzieci uważa, że nie na tym polega rozwiązywanie konfliktów i odcina się od tego zachowania. Jest to bardzo mały odsetek osób.

Życie codzienne dostarcza wielu przykładów świadczących o przejawach agresji wśród ludzi. Jej wyrazem są nie tylko wojny, porwania zakładników, ale też wzajemne kontakty międzyludzkie. Coraz częściej w sytuacjach trudnych reagujemy agresywnie — krzykiem, biciem, płaczem. Brutalizacja, przemoc i agresja w różnych postaciach przenika do życia rodzinnego i szkolnego, kultury masowej i rozrywki. Często akty agresji kierowane są do osób przypadkowych i nie wiążą się z żadnymi porachunkami osobistymi. Zaburzenia w relacjach międzyludzkich, w tym także te związane z przemocą i agresją, nigdy nie są wywoływane przez jedną przyczynę. Jest ich wiele. Należy ich szukać i eliminować je. Ważnymi czynnikami naruszającymi stabilność życia emocjonalnego i intelektualnego młodych ludzi są media — głównie telewizja, gry komputerowe i internet.

Robienie drugiej osobie krzywdy przez potrącanie lub przewracanie to negatywne zachowanie, którego uczniowie nie zaobserwowali. Aż 81,1% ankietowanych zaznaczyło, że nigdy w ich otoczeniu nie występuje takie zachowanie. Niepokoi jednak to, że według 18,7% uczniów pojawia się ono często. Czasem granica pomiędzy zabawą czy niewinnymi zaczepkami a zachowaniem agresyw-

nym może być dla świadka nie całkiem czytelna. Potrącanie jest również częstym zjawiskiem podczas przerw obiadowych, w czasie których uczniowie, spiesząc się na ciepły posiłek, nie zwracają uwagi na bezpieczeństwo. Najczęściej spotykamy takie sytuacje w wąskich korytarzach, a także na schodach.

Trudne sytuacje w pracy z klasą zdarzają się bardzo często. Każda z nich jest źródłem emocji zarówno dla wychowanka, jak i nauczyciela. Wyniki badań wskazują, że uczniowie w wieku wczesnoszkolnym przejawiają tendencję do bójek rówieśniczych. Niepokoi, że aż 62,1% dzieci widzi takie zachowanie „czasem”, a 12,9% ankietowanych — „często”.

Następnym negatywnym zachowaniem, które pojawia się w placówkach szkolnych, jest zaczepianie i bicie nieznanego osoby. Niektóre dzieci stają się obiektem przemocy ze strony kolegów, a inne nie. Czy mają w sobie coś szczególnego? Wbrew potocznym opiniom ofiarą przemocy dziecko nie staje się ze względu na tuszę, kolor włosów, okulary czy dobre stopnie. Takie dzieci mogą być narażone na ataki ze strony kolegów częściej niż pozostałe, jeśli jednak umieją się temu aktywnie przeciwstawić, zaczepianie zwykle szybko ustaje. To raczej wewnętrzne cechy dziecka i sposób jego zachowania decydują o tym, że staje się ono obiektem długotrwałego prześladowania.

Badania wskazują na pozytywną tendencję dotyczącą zaczepiania i bicia nieznanego osoby. Wszyscy uczniowie odpowiedzieli, że nie spotkali się z tym zjawiskiem. Aż 93,8% udzieliło odpowiedzi negatywnej. Uczniowie mają świadomość, że nie należy rozwiązywać problemów na drodze przemocy. Bywają także sytuacje, w których starsi koledzy zaczepiają bądź podejmują próbę bicia nieznanego osoby, gdyż są silniejsi.

Odrącenie oraz izolowanie niektórych uczniów wpływa negatywnie na relacje rówieśnicze. Dzieci, które doświadczają takich zachowań, zmagają się z pewnością z niską samooceną. W kontaktach uczniów obserwuje się często egoizm, brak uczynności oraz czasem wyraźnie nieprzyjazne postawy, takie jak agresja, pragnienie dominacji, próby bezwzględnego narzucania innym swojej woli. Podłoże tego rodzaju zachowań bywa różne i ma zróżnicowane przyczyny. Przezywanie czy izolacja może być tak samo krzywdzące i bolesne dla ucznia jak atak fizyczny. Nie wolno lekceważyć tych form przemocy. Wszystko bowiem zależy od wrażliwości danego dziecka. Znajomi odgrywają ważną rolę w życiu jednostki. Już nawet „dziecko jako istota społeczna od urodzenia, zaraz po zaspokojeniu pierwszych potrzeb, najwyżej ceni sobie kontakty z innymi ludźmi. To inni ludzie i relacje z nimi są najważniejsze, bo dzięki nim młody człowiek zaspokaja swoje potrzeby emocjonalne, uczuciowe, poznawcze i inne, a także zaspokaja potrzeby innych, co daje mu ogromną satysfakcję” (Lubowiecka, 2000, s. 44)

Uzyskane wyniki wskazują na pozytywne zachowanie uczniów w tym zakresie. Aż 81,1% ankietowanych zaznaczyło odpowiedź „nigdy”. Niewielu uczniów

(18,9%) udzieliło odpowiedzi dowodzących, że czasem zdarzają się takie sytuacje.

Zmuszanie do robienia rzeczy, na które dzieci nie mają ochoty, wiąże się przede wszystkim ze stosowanie nakazów. Częstym zjawiskiem jest wykorzystywanie młodszych kolegów przez starszych do realizacji własnych celów. Wyładowują oni agresję, podnosząc własną samoocenę przez poniżanie, ośmieszanie, upokarzanie, znęcanie się nad młodszymi.

Wyniki wskazują, iż większość uczniów (93,7%) nie zetknęła się z takim zjawiskiem, jak zmuszanie do robienia rzeczy, na które dziecko nie ma ochoty. Zazwyczaj jednak sygnalizowane sytuacje dotyczyć mogą ustąpienia miejsca w kolejce po obiad lub do sklepiku. W takiej sytuacji okazuje się, że warto jednak nauczyć dziecko asertywności.

Niszczenie cudzej własności to naruszenie prawa do posiadania rzeczy osobistych. Warto zwrócić uwagę, że nawet najmłodszy mają przedmioty, które są dla nich ważne. Ponad 80% uczniów odpowiedziało, że nigdy z czymś takim się nie spotkało. Tylko około 20% udzieliło odpowiedzi pozytywnej, co może świadczyć, że te przypadki dotyczą szafek, które znajdują się na korytarzach. Mogą one ulegać uszkodzeniu wtedy, kiedy próbują otworzyć je osoby nieupoważnione. Z niszczeniem cudzej własności większość uczniów szkoły podstawowej się nie spotkała.

Dziecko ma prawo do posiadania przedmiotów czy pieniędzy, choć niekiedy zachęca to innych do podjęcia negatywnego działania i użycia przemocy wobec drugiej osoby. Na pytanie dotyczące zabierania przedmiotów większość uczniów, podobnie jak poprzednio, odpowiedziała, że nie zaobserwowała sytuacji, w której zabierane były czyjeś przedmioty pod groźbą użycia siły, w środowisku szkolnym, ale nie tylko.

Dzieci o społeczności szkolnej obdarzanej zaufaniem

Należy zwrócić szczególną uwagę na relacje pomiędzy nauczycielami oraz innymi pracownikami szkoły a uczniami. Jest to bardzo ważne, gdyż dziecko, czując wsparcie osoby dorosłej, prawidłowo reaguje na negatywne zachowanie i potrafi radzić sobie w trudnych sytuacjach. Niekiedy uczeń, mając zapewnione poczucie bezpieczeństwa ze strony personelu szkolnego, podejmuje działania, na które nigdy wcześniej by się nie zdecydował. Wśród zadań dyrektora wymienić należy: okresowe kontrole obiektów należących do szkoły, uwzględnienie w planie lekcji zróżnicowanych zajęć w ciągu dnia i równomiernego obciążania nimi uczniów w poszczególnych dniach tygodnia, umieszczenie w widocznym miejscu planu ewakuacji szkoły, przeprowadzenie w szkole prac remontowych pod nieobecność uczniów. Rodzice i wychowawcy wskazują dzie-

ciom na potrzebę szukania pomocy innych ludzi w sytuacjach oczywistych zagrożeń, takich jak: pożar, włamanie, wypadek drogowy. Z różnych względów pomijają kwestię szukania pomocy zaufanych osób w przypadku wywierania na dzieci presji przez grupy rówieśnicze, ludzi dorosłych lub grupy społeczne uzależniające od siebie swoich członków.

Jednym z negatywnych zjawisk jest strach, który dzieci odczuwają wobec pracowników szkolnych. Wyniki zamieszczono w tabeli 4.

Tabela 4. Strach wobec społeczności szkolnej

Boję się:	Badani	
	n	[%]
Nauczycieli	25	18,9
Woźnej/woźnego	8	6,1
Pana/pani dyrektor	0	0
Pedagoga szkolnego	0	0
Innych pracowników szkoły	0	0
Kolegów/koleżanek z klasy	0	0
Innych uczniów w szkole	66	50
Nikogo w szkole się nie boję	33	25
RAZEM	132	100

Analizując wyniki dotyczące odczuwania strachu w środowisku szkolnym, widać, że aż 50% uczniów czuje lęk przed innymi uczniami. Czują się zagrożeni nie w zespole klasowym, lecz wśród uczniów z innych klas. niespełna 20% ankietowanych boi się nauczycieli, co może świadczyć o niskim poziomie nawiązywania pozytywnych relacji. Kolejną osobą, której boją się uczniowie, jest woźny bądź woźna (6,1% badanych). 25% badanych stwierdziło natomiast, że na terenie szkoły nie boi się nikogo. Tacy uczniowie z pewnością potrafią nawiązać pozytywne relacje z dorosłymi albo też stawiają sobie ambitne cele.

Warto również zwrócić szczególną uwagę, że uczeń, który odczuwa strach wobec społeczności szkolnej, jest skazany na drobne niepowodzenia. Z powodu przykrych doświadczeń zniechęcony jest do podejmowania nowych działań, gdyż mogą one pociągnąć za sobą kolejne porażki. W takim momencie ważna jest współpraca z pedagogiem szkolnym. Jego zadaniem jest postawienie prawidłowej diagnozy oraz zaplanowanie działań, które mogą wspomóc prawidłowy rozwój dziecka. Niekiedy też warto podjąć współpracę z rodzicami oraz z innymi osobami, które potrafią udzielić pomocy.

Dzieci o niebezpiecznych miejscach w szkole i negatywnych zdarzeniach

Miejsce, w którym dochodzi do zdarzeń krytycznych, ma szczególne znaczenie dla prawidłowego rozwoju dziecka. Bardzo często uczniowie boją się podejmowania nowych wyzwań z powodu przykrych doświadczeń związanych z danym miejscem. Kwestie bezpieczeństwa rozstrzyga obowiązujące prawo, ale bezpieczna szkoła to nie tylko paragrafy, procedury, regulaminy, ale również kreowanie bezpiecznego środowiska przez kształtowanie pozytywnego klimatu szkoły. W budowanie bezpiecznego środowiska wpisują się zadania szkoły w zakresie kształtowania pozytywnego kontekstu uczenia się i odpowiednich warunków organizacyjno-instytucjonalnych.

Tabela 5. Miejsca największego zagrożenia odczuwanego w środowisku szkolnym

Miejsce:	Nigdy [%]	Czasem [%]	Często [%]
Na lekcjach	93,7	6,3	0
Na przerwach śniadaniowych	100	0	0
Po lekcjach na boisku	62,1	37,9	0
W szatni	62,1	25	12,9
W toalecie	81,1	18,9	0
Na korytarzu podczas przerw	93,7	6,3	0
W świetlicy	100	0	0

Wyniki badań pokazują, iż uczniowie klas trzecich czują się w środowisku szkolnym bezpiecznie. Niewielu ankietowanych wskazało, że największe zagrożenie odczuwa w szatni (12,9%), w toalecie (18,9%) czy na boisku szkolnym (37,9%). Uczniowie, korzystając z okazji, podejmują próby negatywnych zachowań tam, gdzie nie ma osób dorosłych. Ich rezultatem są kłótnie, bójki czy też inne negatywne zachowania. Uczniowie, zaznaczając świetlicę jako miejsce największego zagrożenia, z pewnością przebywają w niej wtedy, kiedy dyżur ma tylko jeden nauczyciel, a w zajęciach uczestniczy znaczna liczba dzieci. Najbezpieczniejsza według ankietowanych jest przerwa śniadaniowa (100%), gdyż wówczas nauczyciele nadzorują zachowanie uczniów.

Podstawowym warunkiem skuteczności działań mających na celu przeciwdziałanie przemocy w szkole jest uświadomienie sobie przez nauczycieli, uczniów i rodziców wagi problemu oraz wysoka motywacja do podjęcia skutecznych działań zmierzających do zmniejszenia częstotliwości zachowań agresywnych (dotyczy to nie tylko uczniów, ale również rodziców i nauczycieli). Ponieważ agresji nie jest się w stanie zatrzymać, trzeba ją ukierunkować, żeby

znalazła bezpieczne ujście, bo radzenie sobie z agresją to umiejętność radzenia sobie z emocjami. Niezmiernie ważne jest pozyskanie rodziców do działań zmierzających do likwidowania zachowań agresywnych oraz zapobiegania ich powstawaniu i utrwalaniu. W szkole często odbywają się prelekcje dla rodziców prowadzone przez psychologów. Temat agresji warto jednak poruszyć podczas zebrań z rodzicami danej klasy.

Wiedza pedagogiczna oraz psychologiczna dotycząca poczucia bezpieczeństwa lub jego braku wpływa nie tylko na doznania psychiczne, ale i fizyczne. Priorytetowym zagrożeniem dla bezpieczeństwa jest wystąpienie w roli świadka aktów przemocy, niemożność uzyskania pomocy, a nawet osamotnienie. Zaspokojenie potrzeb z różnych obszarów życia ma ogromny wpływ na psychologiczny punkt widzenia, gdy mówimy o potrzebie poczucia bezpieczeństwa. Świadkiem przemocy w środowisku szkolnym może być każdy, także uczeń. Warto jednak zwrócić uwagę na powagę tę sytuacji.

Tabela 6. Bycie świadkiem przemocy

Świadek przemocy w szkole	[%]
Nie	93,9
Tak	6,1

Świadców przemocy, którzy nie potrafili się jej skutecznie przeciwstawić, często latami noszą w sobie poczucie winy, niezadowolenie i pretensje do siebie, uczą się też bierności, bezradności i niereagowania w trudnych sytuacjach. Z badań wynika, że 93,9% ankietowanych nie było świadkiem przemocy w środowisku szkolnym. Konsekwencje przemocy ponoszą wszystkie dzieci, które brały udział w takich wydarzeniach. Ofiary przeżywają trudne emocje — odczuwają poniżenie i upokorzenie, wstyd, lęk, rozpacz i smutek. Długofalowe skutki dla ofiar to obniżona samoocena i problemy społeczne — trudności w nawiązywaniu kontaktów, a nawet skłonność do izolowania się. Dla sprawców przemocy konsekwencją jest utrwalanie się agresywnych zachowań, unikanie odpowiedzialności za własne działania, skłonność do zachowań aspołecznych, łatwe wchodzenie w konflikty z prawem.

Szkoła to miejsce, w którym dziecko spędza dużo czasu, uczęszczając na obowiązkowe i nadobowiązkowe zajęcia szkolne, świetlicowe, sportowe itp. Jest to miejsce, gdzie pozostaje pod opieką nauczyciela, niestety, nie zawsze stosuje się do jego zaleceń, stwarzając sytuacje zagrożenia zarówno dla siebie, jak i dla innych.

Dostrzegłszy negatywne zachowanie, uczeń powinien obowiązkowo zgłaszać je wychowawcy bądź innemu pracownikowi szkolnemu. Wtedy możliwa jest interwencja nauczyciela. Negatywne zachowanie ze strony rówieśników może do-

tyczyć każdego, niezależnie od jego wyglądu, umiejętności, zdolności czy sprawności fizycznej. Niektóre osoby mogą wyglądać lub zachowywać się tak, że inni częściej im dokuczają, lecz to nie one są za to odpowiedzialne. Wyniki zestawione w tabeli 7 prezentują, w jaki sposób uczniowie reagują na krzywdę innych osób.

Tabela 7. Reakcja uczniów na krzywdzenie innych osób

Reakcja, kiedy dzieje się krzywda drugiej osobie	Nigdy [%]	Czasem [%]	Często [%]
Staję w jej obronie	0	93,9	6,1
Szukam pomocy u rodziców lub dziadków	0	0	100
Szukam pomocy u wychowawcy klasy	0	18,9	81,1
Szukam pomocy u pedagoga szkolnego	0	6,1	93,9
Proszę kolegów/koleżanki o pomoc	81,1	18,9	0
Sam/sama radzę sobie z rozwiązywaniem problemów	93,9	6,1	0

Kiedy komuś dzieje się krzywda, reakcja uczniów w większości przypadków jest prawidłowa. Dziecko nie przechodzi obojętnie obok osoby poszkodowanej. Ponad 93% badanych udzieliło odpowiedzi, że czasem staje w obronie osoby poszkodowanej; 6,3% robi to często. Wszyscy ankietowani w takich chwilach szukają pomocy u rodziców czy dziadków. Ponad 80% ankietowanych szuka pomocy w trudnych sytuacjach u wychowawcy oraz pedagoga szkolnego. Takiej pomocy nie szukają natomiast wśród rówieśników. Aż 93,9% ankietowanych stwierdziło, że nie rozwiązuje samodzielnie własnych problemów.

Podsumowanie

Tworzenie w szkole przyjaznej atmosfery, aby uczniowie czuli się w niej bezpiecznie i chcieli w niej przebywać, a także odbudowywanie zaburzonej komunikacji interpersonalnej na linii uczeń–nauczyciel–rodzic to podstawowe zadanie szkoły. Konstruktywne porozumiewanie się stanowi o klimacie społeczności szkolnej i poziomie osiągniętych przez nią efektów dydaktycznych oraz wychowawczych. Nabiera szczególnego znaczenia w sytuacji trudności edukacyjnych przeżywanych przez znaczną liczbę młodych ludzi. Wiele potrzeb duchowych, moralnych, kulturalnych i fizycznych dziecka można zaspokoić, realizując szkolny program nauczania. Skuteczność edukacji ma jednak ścisły związek z jakością kontaktów pomiędzy uczniami i nauczycielami.

Poczucie bezpieczeństwa należy do podstawowych potrzeb każdego człowieka, dlatego troska o zdrowie i bezpieczeństwo dzieci jest sprawą priorytetową dla rodziców i nauczycieli.

W przypadku uczniów z najmłodszych klas szczególną rolę powinien odgrywać nauczyciel i jego postawa względem dzieci. Należy podkreślić, że nauczyciel we wczesnej edukacji wchodzi w ważną rolę „znaczącego innego”, mając potężny wpływ na obecne, bardziej niestabilne, i przyszłe, już bardziej trwałe, poczucie wartości swoich wychowanków. Delikatna psychospołeczna konstrukcja dzieci może zostać łatwo naruszona przez brak kompetencji, wiedzy, wycucia i nauczycielskiej odpowiedzialności, zwłaszcza że szkoła staje się w tym okresie drugą po rodzinie najpotężniejszą komórką społecznego uczestnictwa najmłodszych i silnej ich z nią identyfikacji (Jakubowicz-Bryx, 2015, s. 144).

Wraz z rozwojem dziecka i nabywaniem przez nie samodzielności szkoła i rodzice powinni wyposażyć dziecko w umiejętność przewidywania zagrożeń, unikania ich, a jeśli zaistnieją — w zdolność radzenia sobie z trudną sytuacją. Przez bardzo długi czas dzieci charakteryzuje mała sprawność w wyobrażaniu sobie możliwych skutków podejmowanych działań, silna koncentracja na zachowaniu „tu i teraz”, słaba kontrola własnych emocji i duże uzależnienie od presji grupy rówieśniczej. W połączeniu z niewielkim doświadczeniem życiowym i wąskim zasobem wypróbowanych technik radzenia sobie z różnymi problemami stawia to dzieci i młodzież w sytuacjach zagrożenia zdrowia i życia.

Głównym zadaniem szkoły, oprócz realizowania celów dydaktycznych, wychowawczych, społecznych i profilaktycznych, jest zapewnienie bezpieczeństwa uczniom. Bezpieczna szkoła to szkoła, w której kadra i uczniowie potrafią zachować się w różnego rodzaju sytuacjach kryzysowych oraz znają obowiązujące procedury prawne. Bezpieczna szkoła to taka, która potrafi w przypadku zdiagnozowania problemu współpracować z różnymi instytucjami i placówkami zewnętrznymi, nie ukrywając trudnej sytuacji, lecz starając się ją jak najszybciej rozwiązać. Wynika z tego konieczność prowadzenia przez szkołę działań profilaktycznych mających na celu wyposażanie dzieci w wiedzę o unikaniu, zapobieganiu i możliwie sprawnym pokonywaniu niebezpieczeństw oraz współpracy w tym zakresie z instytucjami działającymi na rzecz dziecka i profilaktyki. Stałym elementem współpracy powinna być dobra komunikacja, prawidłowy przepływ informacji oraz działania profilaktyczne.

Pozytywne postawy wychowawców wpływają na kształtowanie się u dzieci zachowań, które są społecznie akceptowane. Zaobserwowany wzrost prawidłowego samopoczucia dzieci podczas badania dowodzi dużej skuteczności działań podjętych ze strony grona pedagogicznego. Pozytywne rezultaty, zarówno w ocenie dyrekcji, jak i w opinii wychowawców, przyniosła przede wszystkim realizacja klasowych projektów. Warto zwrócić uwagę, iż dzięki temu przedsięwzięciu nastąpiła poprawa współpracy z rodzicami oraz wzrósł stopień integra-

cji wszystkich czynników szkolnych — nauczycieli, rodziców, uczniów — na poziomie zespołu klasowego.

Badani uczniowie klas trzecich rzadko są świadkami przemocy w środowisku szkolnym. Dowodzi to, że grono pedagogiczne czuwa nad uczniami. Można stwierdzić, że uczniowie mają wiedzę na temat przyczyn oraz przejawów zachowań agresywnych. Pozostaje jednak problem dużej skali agresji słownej, powiązanej z brakiem umiejętności rozpoznawania uczuć czy pokojowego rozwiązywania konfliktów u dzieci. Zaczepianie, obrażanie, a nawet wyzywanie jest dla dziecka naturalnym sposobem wyładowania nagromadzonych emocji, a zachowania te nie są postrzegane jako naruszenie godności osobistej innego człowieka.

Z badań wynika, że dzieci znają Szkolny Kodeks Ucznia. Może to świadczyć przede wszystkim o wzroście świadomości podopiecznych w zakresie przysługujących im praw czy obowiązków, a także konsekwencji wynikających z łamania przyjętych reguł. Z pewnością godziny wychowawcze poświęcano na rozmowy na temat praw człowieka, sytuowania tych praw w Szkolnym Kodeksie Ucznia, organizację pogadarek z przedstawicielami różnych instytucji itp. Priorytetowym narzędziem wdrażania podopiecznych było jednak przestrzeganie stworzonego wspólnie regulaminu klasowego, gdzie przedstawiono procedury postępowania w przypadku agresji i przemocy fizycznej czy psychicznej, kradzieży i niszczenia mienia.

Obrażanie i wymyślanie w środowisku szkolnym również jest zjawiskiem znanym. Wynik odzwierciedla sytuacje, które mają miejsce w klasie szkolnej, gdzie niemal codziennie dochodzi do jakiś drobnych konfliktów. Dzieci w tym wieku wykazują dużą żywiołowość oraz mają umiejętności panowania nad emocjami. Do tego dochodzą także — wzmacniane niestety przez rodziców — postawy egoistyczne oraz niezdrowa rywalizacja dzieci na tle sukcesów w nauce.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują, iż bez dbałości nauczycieli o bezpieczeństwo dzieci i młodzieży nie ma dobrej, sprzyjającej atmosfery do nauczania, bo w takim środowisku dzieci nie mogą się dobrze rozwijać. Poczucie bezpieczeństwa jest podstawową potrzebą dziecka.

Rozpoznanie zagrożeń, współpraca oraz umiejętność reagowania na nie sprzyja zachowaniu bezpieczeństwa na terenie szkoły. Szkoła nie może być źródłem negatywnych przeżyć. Powinna dawać wsparcie całej społeczności, ale nie powinna też być w swoich działaniach osamotniona. Potrzebuje również wsparcia rodziny oraz instytucji funkcjonujących w środowisku lokalnym. Bezpieczna szkoła to miejsce, które zapewnia realizację podstawowych potrzeb ucznia. Środowisko szkolne jest miejscem kształtowania postaw, nawyków oraz stylu życia młodych ludzi. Spędzają oni w niej dużo czasu, dlatego ważne jest, aby było to otoczenie przyjazne, bezpieczne i zdrowe.

Bibliografia

- Aronson E., Wilson T. D., Akert R. M. (2006). *Psychologia społeczna*. Przeł. J. Gilewicz. Poznań: Zysk i S-ka.
- Czemierowska, E. (2006). *Jak radzić sobie z agresją i przemocą?* Warszawa: Profile sp. z.o.
- Danilewska, J. (2002). *Agresja u dzieci. Szkoła porozumienia*. Warszawa: WSiP.
- Edwards, C. H. (2006). *Dyscyplina i kierowanie klasą*. Przeł. M. Bogdanowicz. Warszawa.
- Guerin, S., Hennessy, E. (2004). *Przemoc i prześladowanie w szkole. Skuteczne przeciwdziałanie agresji wśród młodzieży*. Przeł. J. Rybski. Gdańsk: GWP.
- Jakubowicz-Bryx, A. (2015). *Postrzeganie sytuacji konfliktowych w środowisku rówieśniczym przez uczniów we wczesnej edukacji*. „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika”, 10.
- Klus-Stańska, D., Nowicka, M. (1999). *Bezpieczeństwo dzieci. Scenariusze dla rodziców i nauczycieli*. Kraków: Impuls.
- Kmiecik-Baran, K. (red.). (2006). *Zaburzenia zachowania dzieci i młodzieży szkolnej. Fachowe porady i gotowe materiały metodyczne dla dyrektorów szkół i nauczycieli*. Warszawa: Dashofer Verlag.
- Lubowiecka, J. (2010). *Przystosowanie do przedszkola zadaniem rozwojowym dla dziecka*. W: R. Michalak (red.), *Adaptacja w przebiegu życia jednostki*. Poznań: Wyższa Szkoła Zawodowa „Kadry dla Europy”.
- Petlák, E. (2007). *Klimat szkoły, klimat klasy*. Przeł. D. Branna. Warszawa: Żak.
- Portmann, R. (2006). *Przemoc wśród dzieci. Uchwycić sedno*. [Przeł. M. Rykowska]. Kielce: Wyd. Jedność.
- Pufal-Struzik, I. (red.). (2007a). *Agresja dzieci i młodzieży. Przyczyny, rozpoznawanie, zapobieganie*. Kielce: Wyd. Pedagogiczne ZNP.
- Pufal-Struzik, I. (red.). (2007b). *Agresja dzieci i młodzieży. Uwarunkowania indywidualne, rodzinne i szkolne*. Kielce: Wyd. Pedagogiczne ZNP.
- Seredyńska, D. (2008). *Poczucie bezpieczeństwa seniora a subkultura starości*. W: D. Czajkowska-Ziobrowska, A. Zduniak (red.), *Edukacja dla bezpieczeństwa. Bezpieczeństwo regionalne. Wyzwania edukacyjne*. Poznań: Wyd. WSB.